

*Т. О. ЛЕЩЕНКО,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри української
літератури Полтавського державного педагогічного інституту
ім. В. Г. Короленка*

ГУМАНІСТИЧНИЙ ПАФОС ЛІРИКИ М. РИЛЬСЬКОГО ОСТАННІХ ЛІТ

Збірки поезій М. Рильського «Голосіївська осінь» (1959), «Зграя веселиків» (1960), «В затінку жайворонка» (1961), «Зимові записи» (1964), що становлять основу періоду «третього цвітіння» у творчості видатного українського митця, введені в проекти нових програм. Вони — явище унікальне не тільки у творчій біографії М. Рильського, а й у всій українській радянській літературі. У час демократизації радянського суспільства ми особливо гостро відчуваємо актуальність висловлених поетом в останніх книжках думок, суголосність їх нашій добі. Це передусім і зумовлює потребу найпильнішої уваги вчителя до них. Окрім того, збірки 60-х років дають величезні можливості пізнавально-естетичного характеру, сприяють вихованню в учнів любові до рідної землі, природи, духовних надбань народу, мови, формуванню активної особистості.

Готуючись до цього відповідального підсумкового уроку, який завершуватиме формування в десятикласників цілісного уявлення про

творчу особистість М. Рильського, учні разом із словесником організують виставку останніх збірок поета, доберуть відповідний фонохрестоматійний матеріал, вивісять фотопортрет Максима Тадейовича останніх років життя (альбом «М. Рильський. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях».—К., Рад. шк., 1976). І обов'язково, думаємо, в класі повинні бути квіти.

Варто заздалегідь дати учням завдання: при попередньому прочитанні поезій М. Рильського визначити і записати в зошити ті рядки, які найповніше передають морально-філософську концепцію поета в останні роки творчості. Звичайно, кожний певною мірою виявить суб'єктивне сприйняття віршів. Хай на початку уроку учні висловлять свої враження від поезії, прочитають улюблені рядки, зокрема, гадаємо, прозвучать і такі: «Шкода за минулим, річ відома, та й теперішнє колись мине... Але хай поб'є тих осорома, хто весну зимою прокляне!»; «Все запишуй в серці молодому, буде це як знахідка тобі, коли в старість прийдеш, як додому, як у гавань тиху по плавбі!..»; «А я додам: любити можна Поезію в добу ракет, бо дивна річ: людина кожна якоюсь мірою поет»; «Як же так убого ви живете, чом так занепали ви, скажіть, щоб у дні космічної ракети солов'я не в силі зрозуміть?»; «У щастя людського два рівних є крила: троянди й виноград, красиве і корисне»; «Як парость виноградної лози, плекайте мову»; «Пам'ять серця — о, вона жорстока, та без неї тяжче, як при ній» та ін.

Дуже важливо, щоб, ідучи на урок, учитель підготував себе внутрішньо й чітко усвідомив: треба створити таку атмосферу, щоб відбулася тепла, шира, схвильована, глибока розмова про неперехідні людські цінності — добро, красу, одухотвореність, творчу працю, милосердя, Пам'ять.

З перших слів учитель повинен поставити творчість поета в загальний суспільно-історичний і духовно-культурний контекст демократизації радянського суспільства, яка відбувалася після XX з'їзду КПРС, підкресливши, що нині, коли наша країна знову перебуває на шляху соціально-економічного і духовного оновлення, поезія М. Рильського особливо актуальна, хоча очевидний і той факт, що вона непідвладна часо-ві і кожне наступне покоління відкриватиме в ній щось нове й близьке для себе.

Педагог може запитати, яким бачиться дітям внутрішній світ поета, зображеного на фотопортреті. Це людина добра і шира, з глибоким поглядом спокійних, мудрих очей, що світяться любов'ю і добротою. У всій постаті відчувається одухотвореність.

У своїй вступній розповіді про останні роки життя письменника словесник може використати спогади його сучасників. Це допоможе дітям увійти в шедрий і мудрий світ поезії «третього цвітіння», зрозуміти її витики:

Голосіївський ліс, що розкинувся на пагорбі над Горіховатськими ставами, пробуджується рано. Прозоре повітря, настояне на п'яних пахошах лісових квітів і молоденьких сосон, лине до тихих ставків. Серед яблуневого саду, в палахкотінні гладіолусів і жоржин, примостився невеликий двоповерховий будиночок. Господар прокинувся й одразу ж зрозумів, що сьогодні йому краще. Швидко зодягнувся, випив чашку кави і вийшов з будинку. В просторій вітальні, де на сімейні свята збиралася вся родина і часто на домашній вогник заглядали друзі, лишив на столі записку — «Не забудьте полити квіти»... Щоранку він виходив у сад і поливав квіти сам. Якось зізнався Іванові Семеновичу Козловському, своєму гостеві: «Поливати квіти люблю не менше, ніж писати вірші. Для інших вони прикраса, а для мене — жива істота». Він викохував гладіолуси, жоржини, чорнобривці, бузок, польовий ромен, волошки... Та над усе любив троянди

Уявлення десятикласників про Максима Тадейовича в період його «третього цвітіння» доповнять спогади Юхима Мартича:

¹ Соломко А. Не забудьте полити квіти//Ранок.— 1979.—№ 10.—С. 16.

Як садівник, як мислитель, як подорожній, взагалі, як людина, що змалку жила в селі, вільному від високих стін,— він зник дивитися на сонце. Злегка примружені очі, а в очах усмішка... Дивишся і не надивишся на це обличчя — на добрі й мудрі його очі... На кінець літа очі в нього світлішали — такі очі бувають у садівників, у-рибалок. Він стоїть на ганку свого будинку. Босоніж. В жмені соняшникове насіння, йому приємно на цьому вересневому м'якому сонечку. В нього багато різного клопоту, багато громадських навантажень, але, як жартуючи каже, він ще й член комітету захисту авторських прав природи².

Ці спогади датуються кінцем 50-х років. Саме в цей час і починається незвичайне творче піднесення — «третє цвітіння» Рильського. 1957 року побачила світ збірка «Троянди й виноград» — одкровення поетової душі. Життя в цілковитому єднанні з природою стимулювало пошуки митцем краси і в духовному світі людини, в поезії. І краса, гармонія були знайдені М. Рильським. Переконливіше свідчення цього — вірш «Троянди й виноград».

Учитель виразно прочитає напам'ять текст і запропонує старшокласникам визначити основну думку автора: щастя людини — в праці, в духовно багатому житті. Поет утверджує гуманістичну ідею поєднання різних сфер діяльності людини, гармонійності її розвитку. Нехай учні знайдуть афористичні рядки вірша, в яких ця ідея виражена сконцентровано: «Ми працюємо любимо, що в творчість перейшла», «У щастя людського два рівних є крила — троянди й виноград — красиве і корисне». Варто також наголосити на надзвичайній пластичності і водночас виразності образів вірша: кожен його рядок — то містка лірична мініатюра, виписана водночас по-епічному розлого і колоритно.

Можна запропонувати старшокласникам усно намалювати портрети героїв збірки «Троянди й виноград»: дівчини-трудівниці, матері, машиніста, молодого агронома. І, звичайно, особливу увагу вчитель має звернути на образи-символи — *троянди і виноград*,— традиційні для творчості М. Рильського (згадаймо хоча б «Слово про рідну матір») і надзвичайно місткі. Десятикласники з допомогою словесника «розшифровують» глибокий зміст цих символів: троянди — неперевершений мистецький витвір природи, втілення краси духовної, що облагороджує, підносить людину. Водночас їх довершена, неземна краса — це сліди невтомної праці рук людських, так само, як і виноградні грона. Діти самостійно дійдуть висновку, що в центральних образах-символах вірша художньо «закодована» думка: краса і творча праця — нерозривні, взаємопов'язані, і щасливою буде та людина, в якій вони гармонійно поєднуються.

Вірш М. Рильського «Троянди й виноград» — програмний для всієї української радянської літератури того періоду. Не випадково за однойменною книжку та збірку «Далекі небосхили» поет у 1960 році удостоївся Ленінської премії. Це був справжній тріумф української поезії. Олесь Гончар так писав про це: «Троянди й виноград»... ці повні сонця й глибоких філософських роздумів сьогочасні поетичні шедеври видатного майстра могли б збагатити найбагатшу з літератур. Ширість почуття, юність серця на диво гармонійно зливаються з мудрістю зрілої людини-гуманіста, що хвилюється долею свого народу і всього людства»³.

Коло основних ідей, втілених у вірші «Троянди й виноград», деталізується й розвивається в інших творах збірки: «Порада», «Шпаки», «Лист до волошки», «Війна червоної й білої троянди», «Приморозок», «Мова», «Коли копають картоплю». Учні прослухають ці вірші і легко визначать їх провідні мотиви, що становлять основу ідейно-творчої позиції поета: утвердження вірності в дружбі, потреби краси і гармонії

² Мартин Ю. ...І стежка до криниці.—К., 1980.—С. 135, 136.

³ Гончар О. Письменицькі роздуми. - К., 1980,—С. 156.

в житті людини; цінність природи, яка одухотворює людину, пробуджує творчі сили.

Словесник підкреслить, що, перебуваючи в органічному спілкуванні з природою, яка надихала на нові мистецькі відкриття, М. Рильський не тільки у святковому, а й у звичайному бачив високе, одухотворене. Саме тому під пером видатного майстра звичайна «проза» життя перетворювалася у мистецькі шедеври. У цьому учнів переконає поезія «Коли копають картоплю». Пропонуємо провести у класі свого роду експеримент: сказати назву цього вірша і запропонувати старшокласникам відтворити картини, що виникають в їхній уяві від таких, здавалося б, буденних слів. А після кількох відповідей прочитаємо вірш — неперевершений зразок тієї лірики, від якої щемно стискається серце і світ наповнюється якимось теплим світлом і раніше не відомим сенсом. Як уміє великий майстер слова звичайні картини одухотворити! Учителеві не обов'язково видобувати з поетичних образних картин повчальні істини — значно важливіше, щоб десятикласники відчули саме процес перетворення буденних реалій повсякденності у красу, у мистецтво, а відтак училися бачити, берегти, цінувати і творити цю красу в своєму житті. Важливу особливість поезії М. Рильського — вчити без повчань — відзначали і його сучасники та друзі, зокрема М. Ушаков. Він писав: «Певно, це і є високе почуття поетичного такту — мудрість без повчання і любов, що не потребує взаємності, але викликає довір'я»⁴.

Учитель поставить кілька запитань, які спонукають старшокласників проникнути в художню тканину твору.

— У чому виявляється тонке відчуття поетом природи? (У надзвичайно чутливому сприйнятті звуків, запахів, пластичних картин: «стелиться дим», «листя летить воскувате», «пахне грибами і медом, вогкістю»).

— Який образ у вірші передає ідею любові до рідної мови? («Ключ угорі журавлиний рідною мовою кличе у невідомі краї»).

— Що поет хотів сказати контрастом — «Смутком тоді щасливим повниться серце людини»? (Поет тонко передає одвічну діалектику життя людини і природи: народження нового — і відмирання старого).

Важливо звернути увагу й на паралелі з життя людини та природи.

— Яку картину викликає в уяві рядок «Рівно й спокійно дише натомлена з праці земля»? (В уяві постає мати, що відпочиває після важкої, але любові серцю праці, яка принесла багаті плоди).

— Чому поет закінчує свій вірш згадкою про весілля? (Весілля — це поєднання двох люблячих сердець, яке забезпечує продовження роду людського; так само і в природі з натомленої землі «озимина витикає свіжо-зелені голки» — майбутній хліб, основу життя людини).

Такі тонкі, глибокі паралелі міг провести тільки великий поет. Ще одним незаперечним свідченням високого таланту митця, оригінальності, свіжості й глибини його мислення та світовідчуття стане для старшокласників (і сприятиме вихованню в них такого ж погляду на світ) вірш «В затінку жайворонка» з однойменної збірки. Перед читанням тексту варто хоча б коротко розповісти історію його написання, про яку згадує М. Ушаков у названій уже статті, а також створити у класі відповідну емоційну атмосферу, щоб діти перенеслися на крилах своєї уяви туди, де перебуває ліричний герой вірша. Тоді тільки вчитель почне читати...

Далі в бесіді учні визначають тематичне спрямування твору: показ неповторно-прекрасної природи України, її невичерпного різнобарв'я. Тут і степ, і вербові та березові зелені гаї, і перешіптування осик. Усе це, таке близьке й рідне поетовому серцю, він любить і закликає оберігати.

Яку ж роль відіграє у вірші образ жайворонка? Маленька, непомітна для людського ока пташка, що високо в небі співала «прозора так, немов джерела чисті холодної, пахучої води там, угорі, безжурно дзюркотили», в художній уяві поета стала символом безцінності і значущості

⁴ Ушаков Н. В тени жаворонка // Дружба народів.— 1965.— № 8.— С. 239.

кожного, найдрібнішого елемента природи. І хоч маленькі жайворонкові крильця не створюють тіні й прохолоди для стомленою подорожнього, але вони дають щось незрівняно більше — живлющу силу для душі, усвідомлення, що ти частинка великої і вічної Природи. Однак мало любити природу. Замилування, нею повинне переростати в активні дії людини. На підтвердження цієї думки вчитель може прочитати сам або запропонувати учням знайти ще кілька зразків із збірки «В затінку жайворонка», де в голосі поета звучить уже біль і тривога за майбутнє природи, а отже,— й людини:

**Дві ластівки весною залетіли
У наш гараж — і там гніздо зліпили
На сволоку, в бензиновій імлі.⁵
Ну й диваки створіння ці малі!**⁵
«Дві ластівки».
**Не хочу жодних висновків робити,
Та думаю, що треба на землі
Хоч клаптики маленькі зберегти,
Де міг би стрепет звить собі кубло,
І де б могла рости срібляста тирса.**
«Тирса і хохітва» (258).

Словесникові слід дібрати конкретні факти про екологічне становище в своїй місцевості, попередньо дати аналогічне завдання учням і зіставити на уроці цей матеріал.

Далі варто запропонувати дітям визначити ідейне навантаження, яке несе останній рядок вірша «В затінку жайворонка»: «Нехай живе поезія, мій друже!» Адже, здавалося б, ніякого очевидного зв'язку між ним і усім попереднім текстом немає. Старшокласники, певно, зможуть визначити, що сама думка «пообідать у затінку пташиних крил», яка несподівано (а може, й закономірно) виникла в поетичній уяві автора,— то і є поезія, душевний порух серця, зумовлений красою природи.

Під час бесіди треба відзначити своєрідність поетичної манери М. Рильського. Для його лірики характерна простота, ясність, філософська заглибленість. Не випадково ще в 1925 році поет проголосив свій девіз, якого й дотримувався все життя: «Учися чистоти і простоти». І от уже на схилі віку визнаний усіма майстер знову повертається до заповіді як однієї з найважливіших для всіх митців, зокрема й сучасних. Не тільки краса природи, а й краса душі людської хвилювала художника. Людина без відчуття поезії, мистецтва не може бути по-справжньому щасливою. Якою ж повинна бути поезія, здатна схвилювати сучасника? М. Рильський і дає на це відповідь у збірці «В затінку жайворонка». Учитель прочитає рядки вірша «Поетичне мистецтво»-

**Лише дійшовши схилу віку,
Поезію я зрозумів
Як простоту таку велику,
Таке єднання точних слів,
Коли ні марній позолоті,
Ні всяким викрутам тонким
Немає місця, як підлоті
У серці чистім і палкім (255).**

В останні роки життя М. Рильського дуже хвилювала проблема місця поезії в добу НТР. Поет був свідком небувалої події в історії земної цивілізації — виходу людини в космос, унаслідок чого стало суттєво змінюватися її світовідчуття, розуміння свого місця і ролі у всесвіті. Поступово, але невблаганно світ став ділитися на «фізиків» і «ліриків». З цього приводу була навіть розгорнута широка дискусія на сторінках преси, зокрема в «Комсомольской правде». Думка Рильського, якому довелося пройти складними життєвими дорогами, була однозначна:

**А я додаю: любити можна
Поезію в добу ракет,**

5 Рильський М. Зібрання творів: У 12 т.—К., 1984.—Т. 4.—С. 247. Далі посилатимемося на це видання.

**Бо дивна річ: людина кожна
Якоюсь мірою поет.**

**Живе поезія у мові,
Якої мати вчила нас,
У гніві, в усмішці, в любові,
В красі звичайній, без прикрас.**

**Вона — не тільки мрії срібні,
А й праця, й радощі зусиль,
Вона потрібна, як потрібні
Вода й повітря, хліб і сіль.**

«Вірш в альбом» (263).

Ці слова написані 3 квітня 1961 року — за тиждень до польоту Юрія Гагаріна. Але ще за два роки до цього М. Рильський написав вірш «Діалог, навіяний дискусією про мистецтво в «Комсомольской правде», Учитель запропонує відповідно до композиції твору прочитати вірш двом учням, а потім запитає:

— У чому своєрідність цього вірша?

Старшокласники помітять той очевидний факт, що в «Діалозі» М. Рильський постає вже не як лірик і філософ, а як гострий полеміст і гнівний публіцист. Це закономірно. Упродовж усього життя поет-гуманіст боровся за мистецтво як засіб формування гармонійної особистості. Тому не дивно, що він різко виступав проти тих, хто мистецтво, духовність віддавав на відкуп технократичним, а то й прагматичним, споживацьким тенденціям, а людину вважав «додатком до мотора».

**Ця сперечка виникла не вчора,
Може, у печерній ще добі,
Але будь додатком до мотора
Для людини мало, далебі!**

А заключна строфа вірша «Діалог», де зосереджена його головна ідея, вже давно стала афористичною, настільки влучно, концептуально зумів митець виразити в ній і свою громадську та творчу позицію, і відповідь на болючу проблему сучасності.

**Як же так убого ви живете,
Чом так занепали ви, скажіть,
Що у дні космічної ракети
Солов'я не в силі зрозуміть? (216).**

Словесник повинен так прочитати ці слова, щоб учні глибоко проїнялися почуттям ліричного героя, замислилися над своїм життям та нашими духовними цінностями.

Внутрішній світ людини — в центрі уваги автора «Голосіївської осені». У багатьох своїх поезіях він стверджує, що саме духовність повинна бути визначальною рисою нової, емоційно тонкої, інтелектуально багатой людини. Учитель має підкреслити виняткове значення збірки «Голосіївська осінь», що виявилось в тому впливі, який вона мала на подальший літературний процес, зокрема на шляхи розвитку лірики, збагачення її тем, жанрів, мотивів: поезія відчутно повернулася в бік внутрішнього світу, духовного життя людини. Словесникові варто звернути увагу на два основні мотиви збірки «Голосіївська осінь»: утвердження людського життя як найвищої цінності на землі і необхідність болісних і водночас дорогих спогадів про юність, минуле, які поступово узагальнюються і перетворюються в Пам'ять людську:

**Пам'ять серця — о, вона жорстока,
Та без неї тяжче, як при ній!
«Ліс, повитий срібноперим димом...» (213).**

Учитель запитає старшокласників, яке почуття стає домінуючим у ліриці М. Рильського останніх років? Це оптимістична віра в життя, в силу людини, хоча поет не приховує смутку споминів про молодість, гіркі хвилини, втрачених друзів. Так, до поета прийшла золота осінь, а за нею й зима життя. Це неминуче для кожної людини. Але немає в

ліриці М. Рильського розпачу. Традиційна тема важкого тягара прожитих літ перетворюється у хвалу життю:

**Шкода за минулим, річ відома,
Та й теперішнє колись мине...
Але хай поб'є тих осорома
Хто весну зимою проклене!
«Як забути...» (215),**

Такими ж настроями й почуттями пройнята остання прижиттєва збірка Максима Рильського — «Зимові записи» (1964). Ця книжка вражає незвичайною силою виражених у ній думок і почуттів, незгасною жадобою життя і любові до людей. Критик І. Гончаров пише:

Ми відразу ж поринаєм у світ поета — чистий, тихий, що схвильовано затаїв у собі щось світле, як осінні чи зимові ліси... Лірика великого українського поета звернена не в минуле, як це може видатись з назв творів... у ній криється безкінечно складне і завжди дуже індивідуальне переплетення переживань і почуттів. Воно не тотожне простому зверненню до минулого. Це спогади, що пройшли через призму сьогodнішньої хвилини⁶ і нерозривно пов'язані з насущними запитами сьогodення, з життєвим досвідом... .

Основу збірки становить цикл «Зимові записи», що складається з чотирьох віршів. У ньому поет схвильовано переповів читачам усе те, чим жила, боліла і раділа його бентежна і неспокійна душа на схилі літ. Учні разом з учителем прочитають цикл, визначать його провідні мотиви. Так, поет не приховує свого болю і хвилинних страждань від думки, що життя іде невблаганно до кінця:

**Буває часом боляче,
Як восени деревам,
Коли вгинається плече
Під тягарем життєвим.
Тремтять надії, ніби лист
На змерзлій сокорині,
І рідних місць, і рідних міст
Нема тоді людині.
Падуть надії, ніби лист
В холодні води сині (274).**

Але вже наступні рядки вірша, яким розпочинається цикл, звучать як антитеза, бо в них — не гіркота, а радість життя, усвідомлення зв'язку людей на планеті, життя як цілого і людини як частки цього цілого, невіддільної від інших людей, від суспільства.

Варто підкреслити, що для художнього розв'язання однієї з найскладніших тем — психічного буття людини—М. Рильський знову звертається до паралелей із світом природи. Учителю запропонує старшокласникам знайти в тексті вірша образ, який тонко і зримо передає складні порухи душі ліричного героя в передчутті старості. Це образ дерев, що восени згинаються під вітром; тремтить «лист на змерзлій сокорині» — так і надії людські тремтять під тягарем прожитих років. Які ж слова знайшов поет, щоб передати ідею одвічної жадоби пізнання життя, яке так і залишається непізнаним навіть на схилі літ? Цю ідею вдало розкриває образ книги — такої захоплюючої і цікавої: цілого життя людського не вистачає, щоб до кінця пізнати її. І навіть на порозі старості «знову розгорнеться світ, мов книга невідома...»

Важливо визначити й тему другого вірша циклу — «Пахне снігом, сіном, кінським потом...» Це схвильована лірична суперечка про втрату сучасною людиною безпосередності у сприйманні природи. У наш час вірш звучить ще актуальніше, ніж тоді, коли був написаний, бо сучасна людина, особливо у великих містах, дедалі більше втрачає безпосередній зв'язок з природою. Поет навіть у час нестримного наступу НТР залишився вірним своїм, здавалося б, архаїчним, несучасним уподобанням:

**Зрозумійте, люди, річ єдину —
Що брехать не вміє мій язик...**

⁶ Гончаров І. У родника поезиї// Радуга.— 1965,— № 3.— С. 182.

**Внук мій любить пахощі бензину,
Ну, а я і досі ще'не звик (275).**

Це було вчасне і слушне застереження мудрого митця-гуманіста проти вад міської цивілізації, але мало хто тоді прислухався до нього!..

Дуже важливо підкреслити на уроці, що поет уже тоді бачив, крім екологічної катастрофи, ще й іншу загрозу для суспільства — духовну: кар'єризм, бюрократизм, цинічна демагогія, бездушність. І тільки тепер стало відомо, скільки лиха принесли нашому народові ці духовні вороги за останні двадцять років. М. Рильський як справжній поет-громадянин, чесний і безкомпромісний, у формі гостросатиричної, гнівної інвективи викриває і ганьбить носіїв цих пороків:

**Братопродавці з білими руками
І з чорними серцями — ось вони,
Що вслали анонімними листами
Дорогу у кар'єру та в чинні (276).**

Хай учні за допомогою знайдених у вірші епітетів, метафор дадуть якомога конкретнішу характеристику людей, проти яких спрямований праведний гнів поета («ім тільки сите животіння і травлення нормальне на умі»; «очі в них... скляні!»; «промови виголошують гучні, вони не знають тонів небадьорих»; «очі бистрі й мертві водночас»). Старшокласники визначають, у яких словах найбільш афористично втілена провідна ідея твору. Це остання строфа вірша: «Та стать людьми — нема, нема надії тим, хто життя проповз, немов змія!».

Хай читання цих гнівних і чесних рядків спонукає тих, хто стає на широку дорогу самостійного життя, викривати таких людей, не миритися зі злом, бути безкомпромісними, небайдужими, активними учасниками перебудови.

Заключний вірш циклу «Сліди маленьких ніг на вогкому снігу...» — це зразок того, як на основі миттєвого ліричного осяяння від побачених на вогкому снігу слідів маленьких дитячих ніг поет формує і проголошує високу суспільно-історичну гуманістичну ідею інтернаціонального єднання людей і народів у дружну єдину сім'ю. Нехай старшокласники прочитають рядки, де ця ідея найповніше виражена:

**О скільки в тебе є і сестер, і братів!
Хай різні лица в них, пісні і мови різні,
Вони в одній живуть, дитя моє, Вітчизні,
І труд єдиний їх в одну сім'ю здружив (277).**

Словесник запропонує дітям визначити глибинний символічний підтекст основної поетичної деталі твору «сліди маленьких ніг...», а підсумовуючи відповіді, скаже, що дитя для кожної людини — це уособлення того, що життя продовжується. Особливо ж гостро це відчуває літня людина. І оті маленькі сліди дитячих ніжок стали в художньому світовідчутті поета основою для передачі ідеї незнищенності життя: дитячі сліди ідуть у майбутнє, отже, дорога не закінчена, життя продовжується...

Підбиваючи підсумки уроку, слід окреслити разом з учнями коло основних суспільно-історичних, філософських і морально-естетичних проблем, яких торкається М. Рильський у поезії останніх років (становлення нової, гармонійно розвиненої людини; проблема цінності людини і її життя; пошук і утвердження справедливих і розумних людських стосунків; місце людини серед людей, народу, народів; гармонія людини і природи; місце поезії у світі науки і техніки; значення мистецтва в гуманізації життя людей). Треба також визначити провідну ідею поезії «третього цвітіння» (утвердження людини в щасті, праці і красі), а також схарактеризувати основні риси ідейно-естетичного ідеалу поета. Останнє завдання допоможе розв'язати аналіз одного з віршів циклу «Таємниця осіннього листа», який, як відомо, був надрукований уже після смерті поета у книзі «Іскри вогню великого» (1965). Це вірш-кредо,

вірш-заповіт «Що я ненавиджу і що я люблю». Хай його читання у класі стане незабутньою настановою для молодих на життєвій дорозі:

**Речі прості і чисті люблю я:
Серце, для Друзів одкрите,
Розум, до інших уважний,
Працю, що світ звеселяє,
Потиск руки мозолястої,
Сині світанки над водами,**

**Шум у лісі зелений і шум золотий,
Спів солов'иний і пісню людську,
Скромну шишину і горду троянду,
Мужність і вірність,
Народ і народи —
Я люблю! (345).**

Визначаючи місце творчості видатного українського радянського прета в літературному процесі, її значення для сучасних і майбутніх поколінь, учителів варто підкреслити, що особистість М. Рильського ніяк не можна «втиснути» в рамки лише поета. Це був визначний учений, етнограф, перекладач, публіцист, громадський діяч, але передусім людина, серце якої випромінювало стільки тепла, що вистачало на кожного, хто потребував його. На поезії М. Рильського виховуватимуться нові й нові покоління радянських людей.